I

Це було по весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався екзамен. Мені страшно було його, того екзамену, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він проходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми щодня мусили сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

Зате ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, ніде правди сховать — я та й багато моїх товаришів не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по весні. Вернувшися з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку[1]. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшися перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин[2] Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авжеж, батько!

— Продай мені! — сказав Івась, і в його заблищали очі.

— Зроду ні! — відмовив я зважливо.

— Я тобі злотого дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило їм подавав.

— Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривеника.

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову:

— Ну, слухай, дай мені хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав би його, не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердя! Усе б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він — тікаючи від кари, я — бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

II

Та я не впав.

Я вдарився об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшися трохи, я оглядівсь і побачив, що стою перед чиєюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятьох, дівчинка. Я її, мабуть, здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть "зачуханими", себто покинутими без ніякого догляду... На їй була обідрана поганенька спідничка та чорна[3] сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так...— одказала вона, але зараз же скривилась: мабуть, бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься; я ненавмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звуть?

— Ксенею,— відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звуть. Ми живемо на Заваліївці.

— Я знаю...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матері нема... вмерли... у мене мамою — мачуха...

— Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу.

— Так ти не сердишся на мене, що я тебе вдарив? — знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе? — скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врізану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе? — питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде,— бідкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питань про виразку і... щоб зав'язати руку.

III

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, а мені довелося їхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я зостався сам. Якби я взяв

книжку, то, може б, оце читав,— у мене така цікава книжка була— казки всякі,— але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його так-сяк і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест попід кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюда зайшла?

— Тато косять, а я їм обідати приносила,— відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів,— утнеш такого? — похвалився я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся... ні, не граюся...

— Як то?

— Мати не дають гратися — кажуть, що робити треба.

— А що ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— А гратися ж тобі не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться! — скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася, і ми почали гратися як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрючча.

— Давай, Ксеню, сюди — я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник — плиг! — утік у траву.

— О, нащо ти його пустила? — кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати — нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе,— догадався я та й почав штрикати паличкою в нірку. І справді — цвіркун: сердиться, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! Ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!..

IV

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід:

— А вже час додому вертатися,— каже Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трохи походили, але ми й незчулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місці.

— Василю, що ж ми будемо робити? — спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати,— відповів я,— а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут є... вовки?..— промовила Ксеня, і великі її очі розкривалися від остраху ще дуже, а біле обличчя зробилося ще білішим.

— Ну, вовки там!..— одказав я, бадьорячись, хоч і сам щось не дуже спокійно мався.— Побіжімо краще назад! Ну!

Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала зоставатися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Дай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо поростих кущів, за руки побравшися, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимося навкруги — нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб[4] і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! А вовки?..

— Ну, там...— Я хотів сказати: "то дурниця", але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снували в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені схотілося її розважити, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

V

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався, що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу — високий.

— Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя, перша гілка була не високо, і Ксеня вхопилася за неї. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я ввесь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо — на небі, над зрубом, щось зайнялося.

— Що воно? — шепоче Ксеня.

— Не знаю: може, горить де,— так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи — палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...

— Та це ж місяць! — зрадівши, кажу я Ксені.— Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху виплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видко: листя на кущах заблищало, як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простягнися додолу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно, мабуть, почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в кущах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть? Знайдуть!..

"А що, як справді не знайдуть?"—промайнуло в голові.

Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися, тріщання, гук по всьому лісі... Що це? Вовки? Може, ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більше, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. Це ж, мабуть, лісовик...

— Агов!.. Василю-у-у!..

Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть,— шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов: — Василю! — Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи підождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу.

Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VI

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене, з сестрами я й передніше не ладнав — Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксенина — ця нам дошкуляла.

Батько Ксенин був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимося вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха, Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула — мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть, мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти ж кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує! Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців і дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хіба? — відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява! — скрикнув я.

— Коростява!

— Брешеш! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

— Цить!..

— Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок — уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!

Куди до тебе зайти?

По загуменню[5], Ксеню,

Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготали. Я кинувсь на Івася і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки битимеш, то я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Йвана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледве нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,— боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VII

Поминув рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксенині батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам.

Ми довго гралися у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай — там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені що сказав,— усе б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч — усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула б, хоч би зараз,— плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали — хліба не кинули...

— Як то? Ти нічого ще не їла зранку?

— Нічого.

— Чому ж ти мені не сказала?

— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти "мішаючи хліб із слізьми. Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я, мабуть, скоро вмру.

— Отож-таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко. Мабуть, якесь лихо буде.

Я глянув на неї — біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалося другого ж дня, після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хатні — Ксеня, бліда, заплакана, кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... оддають.

— Що? Кому оддають?..

— У найми... Вчора батько на ярмарку найняли мене. Приїхав сьогодні брати... Чоловік той...

— Куди брати? Як брати?..

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмру, або втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не встигли вони спитатися, чого це ми плачемо,— чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері — мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив,— те не до речі тут оповідати; хай, може, іншим часом.

Але як повернувся я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

[1] Сікавка — саморобна іграшка-насос.

[2] Кучанин — сусід (з одного кутка на селі).

[3] Чорна — брудна.

[4] Зруб — місце, де вирубано ліс.

[5] Загумення — місце за током.